

Hazîni (ö. 1002/1593-4)'nin Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr Adlı Eseri

Nadirhan HASAN

Dr., Özbekistan Fenler Akademisi, Ali Şîr Nevâi Dil ve Ed. Enst.

Büyük mutasavvif ve şair Hoca Ahmed Yesevî, tekke edebiyâtımızın ser-çeşmelerinden biridir. Tarihin çeşitli devirlerinde o zatın bir çok takipçisi orijinal edebiyat ürünleri ortaya koymuşlardır. XVI yy.da yaşayıp, tarihe edebî ürünler bırakan Hisarlı Sultan Ahmed b. Mahmud Hazîni de Yeseviyye tasavvuf ve şiir ekolünün önde gelen sîmâlarından biridir.

Hazîni'nin hayatı ve Cevâhiru'l-ebâr min emvâcil-bihâr adlı eseri hakkındaki araştırmamızda müellifin bir de Menba'u'l-ebhâr fî riyâzi'l-ebâr adında bir eseri olduğunu kaydetmiştik. Yakın bir zamanda bu eserin kopyasını almaya muvaffak olduk.

Menba'u'l-ebhâr fî riyâzi'l-ebâr'ın (İyilerin bahçelerindeki denizlerin kaynağı) bilinen tek nüshası Türkiye'de bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1425). Bu nâdir kaynak hicrî 995 (miladî 1586) senesinde, yani Cevâhiru'l-ebâr'dan yedi yıl önce kaleme alınmıştır. Kitabın tümü 81 varaktır. Eser Cevâhiru'l-ebâr gibi güzel sülûs hattıyla yazılmıştır. İstinsah ve müstensih kaydı olmadığı için bu nüshanın, müellif hattı olabileceği tahmin edilmektedir.

Eser, Necdet Tosun tarafından kısaca tanıtılıp ilim âlemine duyurulduktan sonra sonra (İLAM Araştırma Dergisi, II/2, 1997, s. 42-43), Azerbaycanlı araştırmacı Sâmire Mahmudova tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış, ancak eser hakkında başka ve geniş bir tanıtıcı çalışma yapılmamıştır. Menba'u'l-ebhâr esasen Türkçe'dir. İçinde Farsça olarak toplam 280 beyit ve bazı nesir parçaları bulunmaktadır. Bu hâliyle eser, Cevâhiru'l-ebâr gibi içinde Osmanlıca, Çağatayca, Farsça ve Arapça kelimeler bulunan, dili ağır bir metin durumundadır. Eser:

*Bismillâhirrahmânirrahîm,
Zât u sıfât ile azîm u kadîm.*

*Zâtı irür müfletih-i kâinât,
Fâtih-i evvâb-ı hümâyûn cibât,*

beyitleriyle başlıyor.

Hazîni'nin Mâverâünnehr'e ziyaret için sefer edeceğini duyan İstanbul'daki bazı âlim ve tarikat mensupları, ondan Yesevîlik ve Nakşbendîliğin tasavvufî eğitim metodları ve şeyhlerine dair bir eser yazmasını rica ederler. Hazîni de bu eseri kaleme alır. Bu olayı müellif şöyle anlatıyor: "Tahtgâh-ı hilâfet destgâhının bazı güzîde uleması ve berhî pesendide sulehâsı ki silsile-i Yeseviyye ve tarîka-i Nakşbendiyye âdâb ve kavâidine tâlib-i muhlis ve râgıb-ı mu'tekid idiler. Çün diyâr-ı Rûmdan hıttı-i fâhira-i Buhârâ ahrasahullâhü teâlâ anil-balâyâ (Allah Teâlâ onu belâlardan korusun) azîmet-i sıla-i rahm istimâ' eyleyüb, mufârakat eleminden ve muhâceret gamından bir risâle istid'â eylediler ki, müştemil ola silsile-i aliyye-i Aleviyye-i Yeseviyye-i seviyyenin kavânîn-i meşâyihuna (kuddise arvâ-huhüm) ve tarîka-i sîdkıyye-i Sıddıkiyye-i Nakşbendiyye-i hafıyyenin âyîn-i sâlikîne (tuhhira aşbahuhüm)... (7b)

Eserin ismini müellif şu cümlelerle kaydediyor: "Funûn-i Yeseviyye'den numûne ve kânûn-i Nakşbendiyye'den nişâne tahrîr ve tasvîr olundu ve at koydum bu risâle ve kıbâleni Menba'u'l-ebbâr fi riyâzi'l-ibrâr" (8 b). Hazîni'nin ifâdesine göre o, Menba'u'l-ebbâr'da kâmil insanların hayat ve faaliyetleri, ahlâkî rûhî fazîletleri, sır denizleri, doğruluk ve sadâkatleri, gayb sırları ve tarikatın diğer hakikatlarından söz eder. "Bâtınî feyz, ilham ve Hakk kapılarını açan" bu eserini Sultan Murad Han'a takdim ettiğini, ondaki "fakr bostanının tarâvetlerinin" (derişlik bahçesi tazeliklerinin) ihlaslı gönülleri mutlu ettiğini aşağıdaki mısralarda beyan eder:

*Bu müellef Menba'u'l-ebbâr'dur,
Bu musannef kulzum-i zebbârdur.
Açılır ravzât-ı dilining gülleri,
Râyıba bahşâ olur sünbülleri.
Feth olur bu nushadan evvâb-ı Hakk,
Feth-i bâttından virir Hakkâ sebak.
Muktedâlar medbi olur rûb rûb,
Bu menâkıbdan olur vech-i fittûb. (9b-10 a)*

Hazîni bu eserde kendi hayatıyla ilgili Cevâhiru'l-ibrâr'da rastlanmayan bazı yeni bilgiler vermektedir. Mesela o, Yesevîlik ve Nakşbendîliği yaymak için Yesrib, Bathâ ve Kudüs gibi bir çok şehirlere gitmiş, Buhara'da bir kaç sene şeyhlik yapmış, halka Yesevîlik ve Nakşbendîlik tarikatlarının âdâbını öğretmekle meşgul olmuştur:

*Nice yıl sürdüm Buhara'da tarîk,
Oldular menge murîd ikki ferîk.
Nakşbendîyye ve Cebriyye tamâm,
Kıldılar bey'at havâs ile avâm...
Yesrib ve Bathâ ve Kudüs ve mülk-i Rûm,
Rüşd ve irşâd ile gızdürdün kudüm. (29 a, b)*

Hazîni bu eserde, Yeseviyye tarikatının usûl ve kâidelerini telkin eden bir yazar olarak Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı, etkinliği ve tasavvufî düşünceleri üzerinde durmaktadır. Meselâ, Ahmed Yesevî hakkında şöyle bir menkıbe nakleder:

"Silsile-i Yeseviyye'nün kutbu'l-aktâbî ve üstâd-ı kemyâbî şeyhu'l-meşâyihü'l-Alevî Hazret-i Sultân Hoca Ahmed el-Yesevî kuddise sirruhu'l-azîz, fî menkabe-ti sultânî'l- mürşidîn:

*Kutbu'l aktâb seyîd el-Alevî,
Hazret-i Hoca Ahmed el-Yesevî.
Kâşifu'n-nûr ve ârifü'l-esrâr,
Şeyhler pehlivânı ve serdâr.
Kudve ve umde-i meşâyih-ı debr,
Hâssa-i pir-i Mâverâünnehr.
Çâker-i dergeh-i meşâyih-ı Türk,
Dergehinden besî azîz u hüzürg.
Dabr ârâ bir azîz-i ferzâne,
Silsilesinde merd ü merdâne.
Neved ü nub bezâr sâhib-kâr,
Kıldılar kuth olduğun ikrâr.
Kiydi çün kildi hırka-i mi'râc,
Tâ kıyâmet tarîka-eş ber revâc. (16 b-17 a)*

Yani, Hazret-i Ali neslinden olan kutblar kutbu Hoca Ahmed Yesevî hazretleri sırlar bilen, nurlar keşfeden, şeyhler serdârı ve pehlivanıdır. Zamanın şeyhlerinin rehberi ve özüdür. Mâverâünnehr şeyhlerinin seçkini, Türk şeyhleri dergâhının hizmetçisidir ki, o dergâhtan bir çok ulu zâtar yetişmiştir. O, zamanı süsleyen aziz bir bilgedir, silsilesinde yiğitler bulunmaktadır. Doksan dokuz bin tane meslek sahibi (mutasavvıf) onun kutub olduğunu kabul etmiştir. O, mi'râc hırkasını giyip geldiği için, kıyamete kadar onun tarîkatı revaç bulacak, itibar görecektir.

Müellif, eserinde Ahmed Yesevî'yi sadece şiir ile değil, aynı zamanda nesir ile tanıtmakta ve onun tasavvufa dair kıymetli sözlerini nakletmektedir (20 a, 26-27, 60, 74 b). Özellikle, Yesevî'nin çok üzerinde durduğu "Ölmeden önce ölünüz" hadisini ve fakr düşüncesini genişçe izah etmektedir (72 a). Menba'u'l-ebbâr'da

Hâcegân tarikatının tasavvufî eğitim (sülûk) prensiplerini ortaya koyan Abdülhâlik Gicduvânî hakkında da bir medhiye bulunmaktadır:

*Hoca Abdülhâlik ol pîr-i hüdâ,
Nakşbendiyye'de şeyh-i pârsâ.
Rûhı oldu mer-Bahâüddîn'e pîr,
Mer Bahâüddîn'e odur destgîr.
Hufyede rehdân ve pîr pehlivan,
Gicduvân'da muktedâ-yı nevcevân.
Gicduvân ol Hoca'den hayru'l-bilâd,
Makdemiden ma'bed-i ehl-i reşâd.
Ka'be-i erbâb-ı dildir merkadî,
Kiblegâh-ı ehl-i irfân meşbedî.
Nakşbendiyye onunla ser-efrâz,
Çesme-i ihfâsıdan deryâ-yı râz... (28 a)*

Yani, Gicduvânî, hidâyet ve irşâd şeyhi, Nakşbendiyye'de zâhid bir mürididir. Onun ruhu Bahaüddîn Nakşbend'e mânen şeyhlik ve rehberlik yapmış, ona yardımcı olmuştur. O hafî (sessiz) zikir konusunda yol bilen bir pehlivandır. Gicduvân'da gençlerin tâbi olduğu rehberdir. Gicduvân onun hürmetine en hayırlı şehir oldu ve onun ayağı bastığı için bu şehir kâmil insanların ibâdet ettiği yer hâline geldi. Onun türbesi, gönül ehlinin Kâbe'si ve âriflerin kiblegâhıdır. Nakşbendiyye onunla iftihar etmektedir, zikir-i hafî çesmesinden sır deryâsı meydana gelmiştir.

Yesevîlerin zikir metodu olan “zikr-i erre” (testere zikri) ile alakalı bir olayda ise müellif Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın zikir-i erre'ye dair sözlerini nakletmektedir: “Eğer bu zikir bir saat (süre) daha devam etseydi, Arş'tan ferşe kadar her şey yarıydı (24 a).

Hazînî, eserinde Ahmed Yesevî'den sonra kendi şeyhi Seyyid Mansûr'dan bahsetmektedir. “Mürşidü'l-Kürd vel-Arab vel-Acem” diye andığı bu zat'ın ismi eserde Seyyid Mansûr el-Belhî sümme'l-Hisârî vel-Buhârî şeklinde kayıtlıdır. Hicrî 870 (miladi 1465-66) senesinde Belh'te doğmuştur. Bir çok halifeler yetiştiren Seyyid Mansûr değişik ülkelere sefer etmiş, hacca giderken hicri 965 senesinde 95 yaşında iken Diyarbakır'ın Karaâmid şehrinde vefat etmiştir. O dönemde Hazînî 25 yaşlarında idi. Seyyid Mansûr bu şehrin adını Akâmid diye değiştirmiştir. Şeyhinin ölümü münasebetiyle o, kıta tarzında mersiye söylemiştir (55 b). Hazînî genç yaşından başlayarak şeyhinin ilgisine ve manevî teveccühüne mazhar olmuştur. 19 yaşında iken Seyyid Mansûr ona halifelik yani halkı irşâd yetkisi vermiştir. Menba'u'l-ebhâr'da Seyyid Mansûr için yazdığı mersiyede şu övücü cümleler bulunmaktadır:

*Şeyhler şâhensebi Mansûr-î Emîr,
Sâlik-i sultân, azîz-i hî-nezîr.*

*Var idi meczûb-i sâlik ol hümâm,
Mâverâünnehr'den bahr-i tamâm... (12 a)*

*Kutb-i tarîkat, Yeseviyye tarîk,
Erre-keş-i kârşinâs-i şefik. (14b)*

*Silsiledâr-ı Ahmed el-Yesevî,
Rehnümâ-yı hüdâ Seyyid Mansûr...(48 a)*

Hazînî, mürşidini medhederken Yeseviyye şeyhlerinden Seyyid Ahmed Ali-âbâdî'nin onu şöyle tarif ettiğini nakleder: "Seyyid Mansûr, meşâyih-ı âlem içinde mıknaus-ı ekberdir (en büyük mıknaustur). İstese cemî-i kâinâtı tasarruf eder (idâre eder), istemezse ehl-i âlemi kendüsünden kaçurur ve çok e'izze-i dehr (zamanın büyükleri) bu derecât ve kemâlâtlarına muttali' ve âgâh olub itirâflar etmişler" (49 a).

Müellifin ifâdesine göre, Seyyid Mansûr, Harezîm bölgesindeki tarîkat ehli insanlar arasında ortaya çıkan ihtilaf ve tartışmaların çözülmesinde yardımcı olmuş, yüksek ahlâk sahibi, aşk âleminin münevver bir sîmâsi, kaşık îmlâtıyla geçimini temin eden ve ömrünü helal rızıkla geçiren bir kişidir. O şahlıktan vazgeçip, dervişlik yoluna girmiş olan İbrahim Edhem'e benzer, Mâverâünnehr ulularının en ulusu, tüm dünya büyüklerinin en seçilmiş, dervişlerin iyi bir terbiyecisidir.

Eserin önemli yönlerinden biri de, Hazînî'nin Yeseviyye ve Nakşbendiyye tarîkatlarını aynı yol ve meslek olarak anlatmasıdır. O, kendi fikirlerini, hocası Seyyid Mansûr gibi meşhur şahısların bakış açılarına dayanarak ifâde etmektedir. Seyyid Mansûr Yesevîlikle beraber Nakşbendiyye tarîkatında da kâmil bir mürşiddir (48 a).

Bilindiği gibi, Yesevîlik ve Nakşbendîlik öncelikle zikir usûlü yönüyle birbirinden ayrılmaktadır. Bazı Nakşî müellifler, hafî zikrin, cehrî (sesli) zikirden daha üstün olduğunu ifâde etmeye çalışmışlar, buna karşı bazı Yesevî müellifler de cehrî zikri müdâfaa etmek ve faziletini ispat için gayret sarf etmişlerdir. Hem Yesevî, hem de Nakşî olan Hazînî ise, bir cehrî zikir türü olan zikr-i erreyi hafî zikirden farklı görmüyor, her ikisini de mâkul görüp, Hakk'a götüren mühim esaslar olarak telâkkî ediyordu. Hazînî'nin ifâdesine göre, Yesevîlere has olan zikr-i erreyi cesitli milletlere mensup sûfiler uygulamıştır:

*Türk u Tâcîk, Hindû ve Kürd ü Arab,
Kerde bâ zikr-i erre vecd ü tarab (18 a).*

(Türk, Tacik, Hindli, Kürd ve Arap milletlerine mensup kişiler, zikr-i erre yani testere zikri ile vecde gelip neşelenmişlerdir).

Gerçekten de Türkistan'daki tarikat mensupları ve önderleri birbirlerinin eğitim usûllerine ve irşad metodlarına hürmetle bakmışlar ve gerektiğinde diğerinin usûlünü alıp kullanmışlardır. Seyyid Mansûr'un yanına Kübreviyye, Nakşbendiyye ve Aşkîyye tarikatlarına mensup şeyhlerin gelip sohbet meclisleri kurduklarını Hazînî haber vermektedir. Eserde, Tayfûriyye, Kübreviyye, Aşkîyye, Çiştîyye, Halvetiyye gibi bir çok tarikattan söz edilmiştir (13-64 b). Bunlar arasında, detaylarda bazı metod farklılığı olsa bile, hepsi aynı gaye ve esas üzere kurulu, birbirine yakın tarikatlardır. Aşağıdaki beyit buna bir misaldir:

*Aşk ile Aşkîyye'de şâyeste kıl,
Resm-i Tayfûriyye'de bâyeste kıl (30 b).*

Hazînî, Yeseviyye ve Nakşbendiyye meşâyihından eğitim görüp irşad alarak, amelde her ikisini de tatbik etmiştir. O, eserinde mensup olduğu Yesevilik ve Nakşbendilik silsilelerini yazmıştır. Yeseviyye'de Seyyid Mansûr'dan, Nakşbendiyye'de ise Molla Emîn'den halifelik icazeti almıştır (44 b-45 b, 28 a, b).

Bu eserde Yusuf Hemedânî, Hakim Ata, Zengi Ata, Mevlânâ Celaleddin Rûmî, Sadreddin Konevî, Hoca Ali, Sadr Ata, Kâsm Şeyh, Süleyman Gaznevî, Hudâydâd Buhârî, Şeyh Hâdim Türkistânî, Ya'kûb Çerhi, Hoca Vezîr Keşî, Hoca Mevdûd Çiştî, Bâbüir Mirza, Hındal Mirza, Celaleddin Ekber Şah, Şahruh Mirza, Mevlânâ Hâfiz Tâşkendî, Dede Ömer Rûşenî, Seyyid Ahmed Beşîr gibi mutasavvif ve devlet adamları değişik sebeplerle zikredilmiştir.

Hulâsa, Menba'u'l-ebhâr, Yeseviyye ve Nakşbendiyye tarikatlarının tarihi, kültürü ve usûlleri hakkında verdiği bilgiler açısından değerli bir eserdir. Eserde, Ahmed Yesevî hakkında ve Yesevî'nin dilinden bazı fikirler aktarılmıştır ki, bunlar Divan-ı Hikmet'teki şiirlerin ve hikmetli cümlelerin anlaşılmasına yardımcı olacak mâhiyettedir. Bu yönüyle de eser ayrı bir önem arz etmektedir.

Biz, bu makalemizde eser hakkında genel bir bilgi vermeye çalıştık. Bundan sonra eserin daha geniş bir şekilde tahlilini yapmayı da arzu ediyor ve bunu bir vazife telâkkî ediyoruz.